

„Ha megengedik, hogy ne járjál iskolába, nem? Akkor azt csinálsz, amit te akarsz”

A mátraderecskei fiatalok iskoláztatásának jellemzői

Jelen tanulmányban a 2009 tavaszán mátraderecskei cigány közösségben megkezdett kutatásom eddigi eredményeit szeretném bemutatni, melyben a helyi fiatalok jövőképét igyekeztem feltárni a közösség oktatáshoz való viszonyán keresztül. A tanulmány megállapításai elsősorban jelenlétemre – azaz a résztvevő megfigyelésen alapuló, terepmunka során szerzett tapasztalataimra – épülnek, azonban törekszem ezeket interjú-részletekkel és baráti beszélgetések felidézésével alátámasztani.

Bevezető

A kutatást 2009 áprilisában kezdtem. Mivel nem állt módomban leköltözni a faluba, gyakori látogatásaim 2–3 napos turnusokból álltak, és bár ez meghosszabbította a beilleszkedés folyamatát, stabil jelenlétem idővel intenzív és mély kapcsolatteremtésre adott lehetőséget. Kutatásom jellegét továbbá meghatározta, hogy a befogadás folyamatában szem előtt tartottam a mátraderecskei közösség akarát: míg élt bennem egyfajta előzetes elképzelés arról, hogy milyen státuszban szeretnék mozogni a terepen, elsősorban a közösség találta meg és jelölte ki számomra azt a pozíciót, amelyben érvényesülhettem (Bakó, 2004). A velem egykorú (22–25 éves) fiatal lányok többsége már házas, két-három gyermekes édesanya, ilyen módon az, hogy én nem vagyok férjnél, nincsenek gyerekeim és még tanulok, egyértelműen kijelölte helyemet a nálam jóval fiatalabb, de életformájukat tekintve hozzám hasonló 13–20 éves korosztály körében. Ennek eredményeképpen elsődleges ismeretségeimet e korcsoport tagjai és hozzátartozóik alkották – és ezáltal a diszkó, a párválasztás, az iskola és a „Tűzmadarak” (1) világába csöppentem.

Kutatásomat segítette, hogy megismerkedtem a közösség életében kiemelt szerepet betöltő helyi magyar tanárnővel (B. K.-val), aki munkája révén a helybéli cigányok több generációját is jól ismeri. Beszélgetéseink során sok hasznos információhoz jutottam.

A mátraderecskei cigányok

Mátraderecske – 1902-ig Derecske – Heves megye északnyugati részén, a Parád-Recski medencében, Pétervásárától 20 km-re, Egertől 30 km-re fekvő település. A falu lélekszáma a 2009-es augusztusi adatok alapján 2105 fő.

Cigányok már a századfordulón is éltek a községben; 2001-ben, a nemzetiségi megoszlási adatok alapján, 129-en vallották magukat cigány kisebbségi kötődésűnek, ez a létszám az akkori lakosság 5,69 százalékát jelentette. (2) A mátraderecskei közösség tagjai magyar anyanyelvű cigányok, akik a kárpáti és az oláh cigányok leszármazottai, bár különválasz-

tásuk ilyen szempontból ma már szinte lehetetlen. (3) Elődeik vélhetően a könnyebb asszimiláció reményében nem örökítették tovább a cigány nyelvet (Erdős, 1989).

A cigányok többsége az egykori zsellérsor területén lakik, a mai napig ők képezik a derecskei lakosság legszegényebb rétegét. A cigánysor a falu többi részétől földrajzi helyzetéből adódóan is viszonylag szeparált: zsákutca, melynek túlsó vége a Kanázsvárhoz vezető földútba torkollik. Ilyen módon a helyi cigányok nem cigány lakossággal való érintkezése többnyire a falu belső területeire korlátozódik. A magyarok (4) lakta területekhez képest jóval szerényebb körülmények között élnek, az utcán végighaladva egyre szegényesebb külsejű házak találhatók, melyeket öt-tíz fős családok laknak. Tavasszal és nyáron utcán játszó cigány gyerekek, motorkerékpározó fiatalok, kint dohányzó, kártyázó asszonyok és férfiak látványa fogad, innen-onnan kiszól a mulatók zene.

A cigányok megélhetési viszonyai

A rendszerváltás előtt a falu munkaképes lakosságának nagy része a helyi téglagyárban és a termelőszövetkezetben, illetve a környékbeli üzemekben, bányákban helyezkedett el (nógrádi szénbányák, recski ércbánya, siroki féművek, recski kőbánya). A rendszerváltás során azonban megindult egy leépítési hullám – a szénbányákat bezárták, az ércbánya működését szüneteltették, az ipari üzemeket privatizálták –, s ez leginkább a cigány lakosságot érintette negatívan, melynek zöme munkanélkülivé vált.

Voltak, akik a rendszerváltás előtti időszakban a többségi társadalom munkalehetőségei mellett továbbra is űzték a hagyományos cigány mesterségeket. Ezekben a családokban kiegészítő jövedelemforrásként a seprűkészítés, a kosárfonás, a vályogvetés volt jellemző, és számukra – azokkal a családokkal szemben, akik a nem cigány világban való munkavállalás mellett felhagytak a hagyományos cigány munkákkal – a rendszerváltás után is ezek a mesterségek biztosították jövedelmük egy részét; igaz, ekkor már a munkanélküli segély mellett. Mégis, ők a kivételt erősítik, s ilyen módon a derecskei cigányokat sújtó általános munkanélküliségre reflektálva, Stewart (1994, 12. o.) szavai értelmet nyernek: Azok a cigányok, „akiket arra kényszerítettek vagy arról győztek meg, hogy hagyjanak fel életmódjukkal és kultúrájukkal, [...] nem rendelkeznek sem a szerzőmozgó vállalkozói mentalitással, sem bér munka-vállalási lehetőséggel.”

A falu foglalkoztatási helyzetében az elmúlt évtizedben jelentős átalakulás történt. A helyi foglalkoztatást meghatározó Leier téglagyár ma is a legjelentősebb a település életében. Közel 200 főt foglalkoztat, melyből a helyiek száma megközelítőleg 90 fő. A jövőben továbbá két területen jelentkezhet munkalehetőség: az egyik az új gyógyászati központ, a Mofetta, ahová az egészségügyben jártas, képzett szakemberek felvétele várható, a másik pedig a falusi turizmus, panziók, magánszállások köréből tevődhet össze. Ezek a lehetőségek azonban pillanatnyilag nem oldják meg a hátrányos helyzetű, legtöbbször képzetlen, iskolázatlan munkanélküliek – többségben cigányok – helyzetét, foglalkoztatását. Marad számukra továbbra is a szociális ellátás. A fentiek ismeretében felmerül a kérdés: ez a családi minta – mely alatt a gazdasági ellehetetlenülésből származó szegénységet és munkanélküliséget értem – milyen mértékben meghatározó a jövő nemzedék iskolai és szakmai pályafutására nézve, illetve miképpen érvényesül a szülők életútjának átörökítése?

„Unalmasság van!”

Mátraderecske „esszenciája” a cigány fiatalok által sűrűn hangoztatott unalmasságban fogható meg; szerintük ugyanis ott kétséget kizáróan és mindenekelőtt „unalmasság van”. Ez a kijelentés több mindenre is utal egyben. Egyrészt a fiatalok csekély szórakozási lehetőségét, másrészt a mindennapi élet vontatottságát fejezi ki.

Mátraderecskén a Török Borozó az egyetlen olyan vendéglátói egység, amelyet a cigány fiatalok – és a falubeli fiatalok is – látogatnak; általában péntek vagy szombat este, jó esetben a bulit megelőzően, gyűlnek ott össze. (5) A bulizáshoz azonban más faluba kell menniük – ennek okán diszkóba a Péterke-Mátraballa-Recsk-Parád vonalon járnak.

Hétvégén, a kötelező teendők elvégzése mellett – ami a lányok esetében például a vásárlást, takarítást és a kisebb testvérekről való gondoskodást jelenti – szabadidejüket azzal töltik, hogy bemennek egymáshoz, beszélgetnek, tévéznek, zenét hallgatnak, kint a szabadban ücsörögnek, motorkerékpároznak a soron, lejárnak a „büdös vízhez” (6) inni, megtölteni flakonjaikat és társalogni, ritkább esetben pedig interneteznek. (7) Gyakori, hogy a бүdös víz és az orvosi rendelő – azaz a cigánysor két végpontja – közötti szakaszt többször, naponta tízszer-hússzor megteszik, és szórakozási lehetőség híján olyan is előfordul, hogy

a vásárlás felértékelődik számukra: „Menjünk el kóláért, úgyis unalmas!”

Helytálló az a megállapítás, hogy a derecskei cigány tanulók – egy-egy eset kivételével – valamennyien befejezik általános iskolai tanulmányaikat, és a középiskolában való továbbtanulás is többnyire magától értetődő. „Úgy látom, annyi változás történt, hogy azért a nyolcadik osztályt elvégzi mindenki, továbbtanulni mennek a gyerekek, látják a szülők is, hogy kellene továbbtanulni. [...] A középiskolában is egyre többen bent maradnak, sőt most már nem szakmára, hanem az érettségit adó képzésekre is szívesebben jelentkeznek. Nem gyors változás, nem egyik napról a másikra, de azért szépen lassan...”

Tapasztalataim szerint a hétköznapokban, miután a fiatalok hazatérnek az iskolából, a másnapra való készüléssel mellett ugyanúgy a fenti tevékenységekből válogatnak. Nem messzemenő következtetés tehát, hogy az unalmasság kihat az iskolához fűződő viszonyukra is: az iskolai tanulmányok nehézsége ellenére az iskola részben színesíti a hétköznapokat, és elmondásuk szerint megváltást jelent egy hosszú, többnyire eseménytelen nyári szünet után: „Ott legalább megy az idő.” (16 éves cigánylány)

Továbbtanulás

A derecskei fiatalok általános iskolai tanulmányaikat a Mátraderecske-Mátraballa Óvoda és Általános Iskolában végzik, mely intézmény jelenleg 152 diákkal számol. Minden évfolyamban egy-egy osztály indul, és a hátrányos helyzetű diákok (74 fő) – ezen belül a halmozottan hátrányos helyzetűek (49 fő) –, illetve a sajátos nevelési szükségletű diákok (15) integráltan vesznek részt az oktatásban. (8) Az iskola ugyan nem rendelkezik – nem rendelkezhet – arra vonatkozó

hivatalos adatokkal, hogy a diákok hány százaléka cigány származású: a pedagógusok szerint megközelítőleg az összlétszám 50 százalékát teszik ki.

Helytálló az a megállapítás, hogy a derecskei cigány tanulók – egy-egy eset kivételével – valamennyien befejezik általános iskolai tanulmányaikat, és a középiskolában való továbbtanulás is többnyire magától értetődő. „Úgy látom, annyi változás történt, hogy azért a nyolcadik osztályt elvégzi mindenki, továbbtanulni mennek a gyerekek, látják a szülők is, hogy kellene továbbtanulni. [...] A középiskolában is egyre többen bent maradnak, sőt most már nem szakmára, hanem az érettségit adó képzésekre is szívesebben jelentkeznek. Nem gyors változás, nem egyik napról a másikra, de azért szépen lassan...” (B. K.)

A mátraderecskei fiatalok zöme Egerbe, egy része pedig Pétervásárára megy továbbtanulni, ami jórészt a települések közelségének tudható be. Sok esetben nem is a szakmai szempontok a döntőek az iskolaválasztáskor; az addig ismert és biztonságot nyújtó kör-

nyezetből való kikerülés nehézségeit kompenzálva a fiatalok a testvéreket, barátokat követik. Elmondásuk szerint az iskola sikeres elvégzése merőben függ attól, hogy ki milyen társaságba, milyen tanárokhoz kerül, ezért az előzetes tájékozottság mellett az ismeretségi kör is fontos.

A középiskolások – és ezen belül főleg a lányok – körében az egyik legnépszerűbb szakma jelen pillanatban a pék, pék-cukrász. Ezeket a szakmákat Egerben (az Egri Kereskedelmi, Mezőgazdasági, Vendéglátóipari Szakközép-, Szakiskola és Kollégiumban) és Pétervásáran (az FVM Mezőgazdasági Szakképző Iskola és Kollégiumban) sajátíthatják el a diákok. Az elméleti képzés mellett a szakmai gyakorlat is kötelező számukra, amit egy általuk választott külső helyszínen teljesíthetnek; mindenképpen vonzó szempont, hogy a szakmai gyakorlat jövedelemforrás is egyben, mellyel hozzájárulhatnak a családi kasszához.

További opciót jelent Egerben a Kossuth Zsuzsa Gimnázium, Szakképző Iskola és Kollégium, amely humán szakterületen – ezen belül az egészségügyben – ad képesítést; az oda jelentkezők az érettségi megszerzése után továbbtanulhatnak főiskolán, egyetemen, vagy az iskolában induló szociális gondozó, ápoló OKJ-s szakképzéseken vehetnek részt. Hozzátennem, a helyi cigányok körében a felsőoktatásban való részvétel ugyan nem jön szóba, az érettségig adó képzés egyre inkább teret nyer. Ezenkívül még a vendéglátóiparban való elhelyezkedés lehetősége vonzó az iskoláskorúak számára.

A fiúk körében sokkal inkább egyértelmű a választás; többségük az egri Bornemisza Gergely Szakközép-, Szakiskola és Kollégiumban tanul tovább, ahol ipari jellegű szakképzésben vesz részt (gépi forgácsoló, szerkezetlakatos, hegesztő, kőműves, bútorasztalos, burkoló, fényező-mázoló). A szakközépiskolai képzés mellett általában a szakiskolai képzést részesítik előnyben, de előfordul, hogy utóbbira később térnek át tanulmányi nehézségekre hivatkozva.

Az ellenőrizhetetlenség problémája

Mivel Derecskén nincsen középiskola, a település elhagyása mindenképpen a továbbtanulás velejárója a diákok számára. A távolság miatt azonban megszűnik a szülői felügyelet, így kutatásom során én is hasonlót tapasztaltam, mint amit Bakó Boglárka említ a csobánkai romungrok vizsgálati kapcsán, azaz „a gyerekek továbbtaníttatása egyfajta félelmet is kelt a szülőknél, hiszen, a fiatalok kimennek a faluból, olyan térbe, ahol viselkedésük ellenőrizhetlenné válik.” (Bakó, 2009, 40. o.). Ebből következik, hogy a cigány fiatalok többsége bejárós tanuló, hiszen a kollégiumban lakás megnövelné az ellenőrizhetetlenség terét. Hozzátennem, hogy itt nem csupán az ő viselkedésük feletti kontroll megszűnéséből, hanem a nem cigány világ ellenőrizhetetlenségéből fakad a szülők aggodalma. Ebből eredően úgy vélem, míg kulturális hagyományainak megfelelően az elballagott diákok fiatal felnőttként érvényesülnek a közösség zárt keretein belül, a közösségből való kilépésük által újból védelemre szoruló „gyerekké” válnak a szülők szemében. Ez a bizonytalan állapot pedig mind a szülőket, mind a fiatalokat terheli.

A fiatalok szemszögéből a szülői felügyelet alóli kikerülés egyet jelent a védelmet nyújtó környezet hátrahagyásával, ugyanakkor a „szabályok” fellazulását is eredményezi, s ezek az „iskola mellé járás”, a „koncsorgás” veszélyét hordozzák magukban. Egy 18 éves középiskolás lány a következőképpen nyilatkozott 21 éves bátyjáról: „Nyolc osztálya van csak. Nem szeretett iskolába járni. Anyu megvett neki bérletet, mindent, hogy járjon iskolába, azt’ iskola mellé járt. A végén kirúgták.”

„Kulturális másság” a pedagógusok szemében

Az iskola elhagyásának egyik közvetlen előzménye a gyakori hiányzás. A hiányzások hátterében okok egész sora állhat – motiválatlanság, rossz társaságba keveredés, a szülői

felügyelet alóli kikerülés, rossz teljesítmény, pedagógusok előítéletessége, a többségi társadalom normáinak való megfelelés nehézségei vagy a családi szocializációs minták és az iskola összeegyeztethetlensége. Ez utóbbira lehet példa, amikor a gyerekek részvétele a közösségi életben – mint a közösség tagjává nevelődés szerves eleme – ütközik az iskolai kötelezettségek teljesítésével. Az ilyenfajta kulturális mássághoz való pedagógiai alkalmazkodást illusztrálja, hogy B. K. pedagógusi pályája során igazolt hiányzásnak tekintette, mikor a családok gyermekeiket bevonva mentek csigázni. Felismerte tehát, hogy a gyermekek számára a közösség szocializációs folyamataiban való részvétel, mint például a közösségi munkavégzés, elengedhetetlen része kulturális neveltetésüknek – nem beszélve arról, hogy jelen esetben anyagi előnyt jelent a család számára a plusz munkaerő. A pedagógus világban azonban B. K. szemlélete kivételesnek számít; többnyire konfliktus-forrás, amikor a közösség belső ideje és az iskolai kötelezettségek ideje egybeesik (Bakó, 2009).

Nyilvánvaló, hogy a cigány fiatalok iskolai pályafutását részben a pedagógusok felkészültsége, az adott cigány kultúra sajátosságaira vonatkozó ismereteik és azok elfogadása határozza meg. Azokban a térségekben, ahol cigányok és nem cigányok integrált oktatása folyik, egyre inkább elvárás, hogy a tanárok módszertani továbbképzéseken bővítsék kulturális ismereteiket és tudáskészletüket; mégis, ezt kevesen tudják hatékonyan beépíteni a tanítási folyamatba. Ez többek között annak köszönhető, hogy „a cigányságról szóló egyre újabb kézikönyvek, oktatási segédletek néprajzi jegyzetei rendre az oláh cigányok kulturális rendszerét írják le mint általában vett cigány kultúrát” (Szuhay, 1997, 666. o.), és a helyi sajátosságokat – mint ahogy a cigány kultúrák sokféleségét általában (Prónai, 2003) – figyelmen kívül hagyják. Ennek fényében érdemes megvizsgálni a következő történetet, amely a kulturális különbözőségek ismeretét és annak gyakorlatban történő alkalmazását mutatja be:

B. K. édesanyja szintén pedagógus volt; úgy hírlík, B. K. a cigány közösséggel való szoros kapcsolatát és irántuk érzett kötődését tőle tanulta. Édesanyja ugyanis a '60-as években az egyetlen olyan pedagógus volt, aki lejárt – „le mert járni” – a cigánysorra, bement a családokhoz, ismerkedett a helyi szokásokkal. Ennek eredményeképpen az iskolai konfliktusok kezelésében is jártasabb volt. Egy alkalommal, mikor cigány származású diákjai között – számára ismeretlen okok miatt – hatalmas verekedés tört ki és többszörös felszólítás ellenére sem csillapodtak, így szólt: „Döglöttetek volna meg anyátok hasában!” Erre a felszólalásra a gyerekek némi döbbenet után visszaültek a helyükre. B. K. édesanyjának önkéntelen reakciója a cigány családokkal együtt töltött idő produktuma – az a felismerés, hogy az átkozódás a cigányok közti beszédaktus egy megszokott és hatásos formája, melynek során a szó ereje minden elmondhatónál erősebbé válik (Horváth, 2002). Ilyen módon a diskurzus, mondhatni, a cigányok nyelvén zajlott.

Ez a történet tehát arra ad példát, hogy egy pedagógus az adott cigány közösség kulturális sajátosságaira vonatkozó tudását felhasználva sikeresebbé válik az osztályteremben. Ehhez azonban a pedagógus helyi ismerete és testközelből származó tapasztalata szükséges. Ennek legfőbb akadályá B. K. szerint a nem cigány pedagógusok előítéletessége, mely Mátraderecske esetében az együttélési formák alakulásában is tetten érhető: „Az egymás iránti tisztelet régebben jobban megvolt. [...] A paraszt lakosság ma már nem nagyon kedveli, szereti a cigányokat. Én úgy veszem észre, hogy inkább egyfajta félelem van a nem cigány emberekben... ha csoportba gyűlve látják őket, a magyar emberek inkább kapun belülre húzódnak.”

A pedagógusok előítéletessége abban nyilvánul meg, hogy a gyerekek „rosszaságát” származásukkal – család, etnikum – magyarázzák, és cigányságukat negatív családi hozományként könyvelik el (Bakó, 2009). Ebből következnek aztán azok a formulák, melyek a nevelés hiányát, a tisztátalanságot, a rossz megélhetési viszonyokat teszik felelőssé a cigány gyerekekkel való nehéz együttműködésért.

Iskola a párválasztás és a gyerekvállalás tükrében

A párkapcsolati kérdések is szerepet játszanak az iskolai életút alakulásában. E. (20 éves cigány származású fiú) elmondása szerint azért hagyta ott a szakiskolát Egerben, mert barátja megcsalással vádolta, és hűségét bizonyítva végérvényesen hazatért. Ahogy a szülő számára is félelmet kelt az, hogy gyermeke ellenőrizhetetlenné válik, úgy a fiatal pároknál is igaz, hogy a távollét feltékenységet, gyanakvást szül.

Mivel a fiatalok számára az iskola a párválasztás egyik színterévé válik, az mind a párok, mind a szülők részéről konfliktust okozhat. A szülők számára ugyanis az iskola az egyetlen hely, ahol a fiatalok tőlük távol, mégis gyermekeikként vannak jelen, a fiatalok számára pedig egy olyan mozgásteret jelöl, ahol a családon kívüli kapcsolataikat viszonylag szabadon építhetik; azonban „mikor e két szempont találkozik, s az egyik tudatában lesz a másinak, hatalmas bonyodalmak keletkeznek, amelynek általában az iskola látja kárát” (Kovai, 2008), ahogyan az a következő történetből látszik:

K. 17 éves cigány származású lány. Pár éve édesanyja, egyik nővérével együtt, otthagya a családot. Ezt követően nagybátyja és annak felesége nevelte őt és öccsét édesapjuk helyett. A nyolcadik osztály elvégzése után Péterkére, pék szakképzésre ment tovább. Elmondása szerint szeretett iskolába járni, jól érezte magát az ottani társaságban, ennek ellenére egy hónapja otthagya a tanintézményt. Az ő esetében az iskola elhagyásához többek között nevelőapjának közbelépése vezetett: nem engedte, hogy K. iskolába járjon, mert arra gyanakodott, hogy barátja van ott, s a szóbeszéd szerint ellenőrzőjét és tankönyvét szétépte. Az események végül odavezettek, hogy K. egyre többet hiányzott az iskolából azért, hogy Bátorterenyére látogasson rokonaihoz és kisegítsen a teendőiben, míg végül összeállt (9) ott egy férfival és megszökött (10) otthonról. A derecskei közösség, szökését megelőzően, már elpletykálta, „megjósolta” K. sorsát.

K. története arról ad tanúbizonyságot, hogy a fiatalok nevelői kontroll alóli kikerülése, a párválasztás egyik színterének – azaz az iskolának – az ellenőrizhetetlensége és az ebből fakadó konfliktusok is a tanulás kárára válhatnak, végső esetben az iskolai pályafutás megszűnéséhez vezethetnek. Fontos megemlíteni, hogy K. életútja mégis egyedinek mondható; míg az esetek többségében a férjhez menés az iskolába járás végét jelenti, K. férje (aki rendelkezik szakmával), arra ösztönzi őt, hogy Salgótarjánban folytassa tanulmányait. Ez azért is meglepő, mert az iskolába járáshoz a gyermekkor képzete, míg a szerelemhez a gyermekkor vége társul, így e kettő, az iskola és a tartós párkapcsolat általában kiszorítja egymást (Kovai, 2008). A következő tanévkezdéskor tehát érdemes lesz utánajárni, hogy K. valóban folytatja-e tanulmányait.

A fiatalok tanuláshoz való viszonyának feltárásában a korai férjhez menés és gyerekvállalás jelenségét is érdemes körüljárni. Magáról a korai szülés gyakoriságáról eltérő információkat kaptam. Egy 17 éves, cigány származású lány szerint egyre több olyan eset van, hogy a közösségen belüli fiatal lányok 14–16 évesen összeállnak párjukkal és teherbe esnek: „Egyre több ilyen van. Cigányoknál. Attól függ, hogy milyen a szülő, legalábbis énnekem anyja nem engedné meg, hogy ezt csináljam. De akinek olyanok a szülei, hogy jó’van, megengedik, menjél férjhez, az jóhogy azt csinálja. [...] Ha megengedik, hogy ne járjal iskolába, nem? Akkor azt csinálsz, amit te akarsz. Akkor mit csinál egy fiatal? Jó’van, akkor nem megyek iskolába, szórakozok, férjhez megyek, azt’ jó’van.”

Érdekes, ahogyan 17 éves beszélgetőtársam a fenti kijelentésében a régi normáktól való eltávolodását úgy fejezi ki, hogy a gyerekvállalásra vonatkozó normák tekintetében szinte a közösségen kívülre helyezi magát. Tudván, hogy ez a hozzáállás nem egyedüli, egy változás figyelhető meg a fiatalok körében a gyerekvállalást illetően. Tapasztalataim szerint az idősebb generáció (a mai 13–20 évesek szülei) gyerekvállalási szokásaihoz képest a szülés kora manapság kijebb tolódik, sőt az esetek többségében negatív megítélés alá esnek azok, akik mégis korán vállalnak gyereket: „Ez a lány is [aki 14 évesen

szült] milyen szép volt már, azt' megcsúnyult! A szüléstől amúgy.” (18 éves, cigány származású lány) Előbbi idézetet nem csupán interjú közben, hanem közösségi társalgás keretében is többször, más-más szereplőtől is hallottam – úgy vélem egy általános érvényű meglátásra mutat rá, mely a közösség normarendszerét tükrözi.

Vitathatatlan, hogy a korai szülés gyakorlata jelen van a közösség életében, ugyanakkor az általam ismert fiatalon szült édesanyák (az utóbbi 5 évre visszamenőleg) mind egy család tagjait képezik – testvéri és unokatestvéri kapcsolatban állnak egymással. Így felmerül a kérdés: a korai gyerekvállalás napjainkban leszűkül egy-egy családra és annak közvetlen rokonságára, vagy csupán egy ilyen „hullámot” figyelhettem meg kutatásom során? Miért vallják úgy a fiatalok, hogy egyre többen alapítanak családot tizenéves korban, ha a valóságban ez mégis ritkulni látszik? Véleményüket vajon az én elvárásaimhoz igazítják? Milyen okokra vezethető vissza a fent említett tizenévesek gyerekvállalása? E kérdések megválaszolása további kutatást igényel, bár utóbbira Durst álláspontja adhat lehetséges magyarázatot, miszerint a fiatalok anyaságnak „a sajátos élethelyzet az oka, a társadalom peremére szorult lét, olyan erőforrások elérhetetlensége, amelyek a többségi társadalom tagjai számára rendelkezésre állnak, hogy felnőtté válhassanak, önálló egzisztenciát teremthessenek” (Durst, 2001, 71–92. o.).

Szülők végzettsége – mintakövetés?

A gyermekek iskolai életmódra felkészültségét behatárolja a szülők iskolázottsága, illetve az iskolához fűződő pozitív vagy negatív attitűdje. Következésképpen nem árt a derecskei viszonyokkal, az idősebb cigány generáció tagjainak iskolai életútjával és végzettségi adataival tisztában lenni. Egy 2006-os szociológiai vizsgálat alapján a mátraderecskei cigány szülők végzettségét feltüntető adatok a következők:

1. táblázat. Mátraderecskei cigány szülők iskolai végzettsége

	8 általánost nem végeztek	8 általánost végeztek	Szaktanulmány/szakiskolai végzettség
Apa	16 fő	16 fő	9 fő
Anya	20 fő	20 fő	2 fő

A szülői mintakövetés az iskolai pályafutás szempontjából nem jellemző, hiszen a mai iskolába járó fiatalok szüleinek többsége csupán alsófokú végzettségű. Nem meglepő tehát, hogy a szülők a továbbtanulással – és általánosságban véve az iskoláztatással – kapcsolatos döntéseket a gyerekekre bízzák, tapasztalat híján inkább érzelmi alapon közelítik meg e kérdéskört: Gyakorik az „ahogy neki jó”, „ha így akarja”, „oda megy tanulni ő is, ahol R. van, mert rábeszélte... én meg hagyom, ha így jó neki” típusú megjegyzések.

Helyi viszonyok – intézményi és személyes kapcsolattartás

Az, hogy a derecskei cigányok az általános iskola elvégzése után szinte kivétel nélkül jelentkeznek középiskolába, nem helyi sajátosság; a cigányok középiskolában való továbbtanulását növekvő tendenciaként tartják számon országszerte. Ennek ellenére érdemes lokális szinten megvizsgálni, hogy milyen tényezők játszanak közre a cigány fiatalok ezen törekvéseinek alakulásában – gondolok itt elsősorban a helyi általános iskolára.

Az általános iskolai élmények ugyanis kétségtől kihatnak a továbbtanulásra, és sokszor az iskola mint intézmény határozza meg a diákok továbbtanulási esélyeit. Míg sok térségre elmondható, hogy a cigány tanulók szegregáltak, rosszabb személyi és tárgyi feltételek mellett, rosszabb infrastruktúrájú épületekben, illetve alacsonyabb képzettségű és szakmai tudású pedagógusok körében nevelkednek, úgy Mátraderecskén a cigány

tanulók a nem cigányokkal integráltan, ugyanolyan körülmények közt vesznek részt az oktatásban.

B. K. elmondása szerint az iskolában mindig is adott volt az integráció, hiszen a Mátraderecske-Mátraballa Óvoda és Általános Iskola a település egyetlen tanintézménye. Emiatt a cigány származású gyermekek mindig is együtt tanultak a nem cigány tanulókkal, a hátrányos helyzetűek a középosztály gyermekeivel, a sajátos nevelési igényűek a többségi gyermekekkel – egyszóval spontán integráció alakult ki, kezdetben külön segítségadás nélkül, a későbbiek folyamán a szükséges segítség biztosításával.

A spontán integráció mellett, a cigány iskolás gyerekek számának növekedésével párhuzamosan azonban Derecskén is léteztek a cigány tanulók elkülönítését szolgáló törekvések, melyek többnyire az oktatás hatékonyságának javítására hivatkoztak, és a cigány gyerekek kisegítő osztályokba történő áthelyezését eredményezték. Bekerültek tehát a gyógypedagógiai iskoláztatásba úgynevezett álfogyatékos gyermekek is, akik nem értelmi, hanem szociális problémákból adódóan – és mivel többségében a cigány etnikumhoz tartoztak – mondhatni szegregált kisegítő osztályokba kerültek. A szakirodalom szerint, „a hetvenes évektől kezdve egyre többen fogalmaztak meg súlyos szakmai kifogásokat az áthelyezésnek ezzel a gyakorlatával és a mögötte meghúzódó diszkriminatív szándékokkal szemben. Részben ennek a hatására [...] különféle szakmai garanciák (szakértői bizottságok, felülvizsgálati előírások) beépítésével” szigorítottak az eljárásokon (Havas, Kemény és Liskó, 2002, 6. o.).

Mátraderecskén az iskolán belüli szegregáció – a közelmúltban még működő kisegítő osztályok ellenére – tehát már a múlté; az integrációs pedagógiai rendszer alkalmazása jelenleg a következőképpen működik az iskolában: a halmozottan hátrányos helyzetű tanulók egyéni vagy kiscsoportos fejlesztéseken, a speciális nevelési igényűek pedig gyógypedagógus vezetésével heti három vagy négy órát pedagógiai célú rehabilitációs és rehabilitációs foglalkozáson vesznek részt (Balákné, 2006).

Abból a feltételezésből kiindulva, hogy a cigány gyerekek iskolai teljesítménye az őket körülvevő interperszonális kapcsolatok hatására alakul ki (Alcade, 2008), nem elhanyagolható tényező, hogyha a közösség életében létezik egy olyan mozgató erő, amely a sikeres iskolai pályafutás irányába hajtja a fiatalokat. Jelen esetben B. K. testesíti meg ezt a mozgató erőt, aki ugyan a többségi társadalom tagja, mégis a cigányok érdekeit képviseli; nem hiába vélekednek így róla: „Áldás ez az asszony!” Édesanyja pedagógusi múltjának köszönhetően mindennapi téma volt otthonukban a helyi cigányok helyzete, így eleinte főleg elmondásokból értesült körülményeiről, majd pedagógusi és logopédusi munkája során ő maga is közelről ismerte meg a cigány tanulók és családjaik kultúráját. Innen ered, hogy egy átmenetet képvisel a cigány és nem cigány világ között; az iskolai

A fiatalok számára, a már említett helyi jellegzetesség, az „unalmasság” tükrében, az iskolába járás az időtöltés egy pozitív alternatívája; ez főképp a középiskolai továbbtanulásra igaz, mely során a fiatalok – kikerülve az otthoni környezetből – egy új világot fedeznek fel. Ennek negatívuma a távolság, ami a szülői felügyelet megszűnését jelenti, és mind a szülők, mind a diákok részéről problémákhoz vezethet. Párkapcsolati és gyerekvállalási szempontok is közrejátszanak a fiatalok iskolai pályafutásának alakulásában; a tartós kapcsolat és a házasságkötés többnyire a tanulás végét jelentik.

értékrend és a cigány családi normák ismeretében megfelelően közvetíti e két világ elvárásait egymásnak, hol egyikhez, hol másikhoz idomulva.

Származását tekintve helye a többségi társadalomban adott, sokkal lényegesebb szempont tehát, hogy ennek ellenére elnyerte a cigányok bizalmát, befogadottá vált. Ez például a közvetítés szempontjából is releváns, mert annak feltétele, hogy mindkét világ elfogadja őt. Azonban befogadottá válni a cigányok körében egyet jelenthet B. K. magyar közösségbeli státuszának megváltozásával: nem származik hátránya „cigány-barátsága” miatt? „Eleinte éreztem, hogy nem vagyok teljes értékű ember, sőt mondták is, hogy »ledegradáltak«, de mára úgy gondolom nem jelent problémát. Elfogadták, nem tesznek megjegyzéseket, sőt úgy érzem, hogy elismerik, netán kicsit irigylik a baráti kapcsolataimat. Azért ezt a státuszt nem érdemelheti ki minden pedagógus.”

A cigány fiatalok iskoláztatásával – főleg továbbtanulásával – kapcsolatos kérdésekben a család szívesen fordul B. K.-hoz, hiszen a szülők tapasztalat hiányából fakadó tájékozatlanságát részben kompenzálni tudja. Továbbá biztonságot nyújt azokon a területeken, amelyeket nem ismernek vagy a többségi társadalom normáival azonosítanak. Egy példa erre, mikor N. (középkorú cigányasszony) nevelt kisfiát tanulási képességet vizsgáló szakértői bizottság elé küldték, és ezt csak B. K. jelenlétében engedélyezte. A szülők mellett a fiatalok is számíthatnak B. K. támogatására; jellemző, hogy életútjukat végigkíséri, és valamennyi helyzetben, mikor az iskolai pályafutás veszélybe kerül, az adott tanuló körülményeit megismerve próbál segíteni, közbenjárni.

A fiatalok jövőképe

A fentiek alapján kijelenthető, hogy a mátradereskei fiatalok jövőképeinek szerves része az általános- és középiskolai életpálya, s ennek legfőbb funkciója a szakma megszerzése. „Az biztos, ha valaki nem tanul, abból nem lesz semmi.” (18 éves cigány származású lány) A szakmával rendelkezés nem csupán az anyagi boldogulást segíti, hanem az eltartottság alóli felszabadulást is magában hordozza, ami véleményem szerint egyre inkább értéként van jelen a közösség életében: „Muszáj vagyok tanulni, ha akarok, ha nem. Anya úgyse fog eltartani.” A családtól való elköltözés vagy anyagi függetlenedés minden esetben a házas-sághoz, az új nukleáris család kialakulásához köthető, de azok a fiatalok, akiknek nincsen anyagi lehetőségük külön költözni, közös háztartást alakítanak ki valamelyik fél családjánál. Leggyakoribb, hogy a lány költözik anyósához, de fordított esetre is van példa.

A szakma megszerzésében további motivációt jelent, hogy a tanult ember képe számukra sokszor összefügg a „világot látott” ember képével: aki tanul, annak lehetősége van külföldre utazni, külföldön pedig jobbak a megélhetési viszonyok. Többször is fény derült arra, hogy külföldet a pénzzel, a jóléttel azonosítják – véleményem szerint ez az elképzelés javarészt a média hatása. Ehhez kapcsolódik, hogy ha nem is külföldet, de sokszor nem Mátraderesckét jelölik meg későbbi életük helyszínéül a fiatalok – a szegénységgel, a munkanélküliséggel és a lehetőségek hiányával azonosítják –, helyette inkább más vidéki községek vagy Eger irányába kacsintgatnak. Annak ellenére, hogy a nagyvárosi élet is vonzza őket, hosszútávon a falusi környezetet részesítik előnyben, mert ott „jobban össze vannak szokva az emberek”. Emellett az is igaz, hogy a szülők, a testvérek, a tágabb rokonság közelsége nagyon erősen hat a fiatalok letelepedéssel kapcsolatos döntéseire; ha sokan el is vágyódnak Derecskéről – ennek egyszerű oka a fiatalság lázadása is lehet –, a család esetleges elhagyása mégis maradásra bírja őket. Arra a kérdésemre, hogy miért nem szeretnének Derecskén maradni, két 18 éves cigánylány a következőképpen reagált:

B: Nem jó itt.

G: Nyomor. Ez itt egy nyomornegyed. Én nem maradok itt a soron. Én máshol akarok élni amúgy. Hát nem? Milyen ez már. Akárki bejön ide, mind azt hiszi, hogy lepusztult... nem is érdemes ide behozni senkit sem. Hogy néz már ki?

B: Csúnya?

G: Hát!

B: Mondjuk látni, hogy cigánysor. (nevet)

G: Szerintem itt nem lehet normális életet élni... mit érsz el? Semmit! Egész nap unatkozol, azt' szivasz.

B: Én is leteszem az iskolát, szakmát leteszem, ha jól megy. Ha nem, akkor maradunk Derecskén! (nevetnek)

A párbeszéd alapján lényegi eltérés nem figyelhető meg a két vélekedés között; Mátraderecske – mint a sikertelenség helyszíne – egyöntetűen negatív megítélés alá esik az ő esetükben. A második megjegyzésben G. a közösségi hovatartozása ellenére a külvilág szemszögéből világít rá az általa tapasztalt helyi viszonyokra, így tisztán érvényesül, hogy e negatív önkép – mint Mandel (2009, 3. o.) is írja tanulmányában – „a többségi társadalom által kialakított negatív kép átvételét, önkéntelen interiorizációját jelenti, mivel egy kisebbség saját magáról alkotott képe az őt befogadó többség kultúrájához képest határozódik meg”.

Volt szó arról, hogy a fiatalok iskolai végzettsége miképpen függ össze szülei képzettségével. Mint ahogy az iskolai végzettség tekintetében sem, úgy a szakmai képzettség esetében sem a szülői mintakövetés érvényesül, hiszen a felmenő generáció képviselői kevesen rendelkeznek szakmával; ez azonban némiképp ellentmond a fiatalok példamutatáson, mintakövetésen alapuló nevelésének (Mandel, 2009). A mostani középiskolás korosztály tagjai az elsők között vannak a közösség életében, akik többségében ezt a szakképesítést magába foglaló életutat járják. Bár a magyar cigányok között a szakképesítésnek sok helyen már legalább egy évtizedes múltja van, Derecskén a harmincas korosztályra nem jellemző a középfokú végzettség. A középiskolás cigány tanulók kihatása a náluk fiatalabb generációra tehát meghatározó, a példamutatás e tekintetben talán önkéntelenül is rájuk hárul.

G. (18 éves középiskolás cigánylány) testvérei iskolai teljesítményével kapcsolatban szívesen számolt be arról, hogy mint legidősebb testvér, ő szokott nekik segíteni a leckeírásban, majd kitért 14 éves öccsére is: „J. leszarja az egészet amúgy. Hetedikes. [Kérdés: Meglesz neki a nyolcadik?] Hát muszáj lesz neki. Szakmára is menni kell neki, ha akar, ha nem, mert szétcsapom!” Ebből is látszik, hogy az iskolai tanulmányokra való ösztönzés feladata a szülők mellett egyre inkább a testvéreket is érinti; felelősséget éreznek a fiatalabb testvérek iránt, iskolai szereplésük tekintetében is.

Arra a kérdésre, hogy milyen jövőt képzel el magának, egy 17 éves cigánylány, így nyilatkozott: „Vagy Egerben, vagy falun fogok lakni. Lesz egy jó szakmám, gazdag leszek (nevet) ...nem igaz. Jól fogok élni majd szerintem, hogyha úgy csinálom a dolgokat, ahogy kell.” Elmondása szerint a járandó utat pedig az iskola elvégzése és a szakma megszerzése jelenti. Több fiatal cigánylánytól is hallottam, hogy az anyai és háziasszonyi kötelezettségek mellett ők maguk is dolgozni szeretnének. Számukra nem pusztán a férj szakképzettsége elvárás, hanem a saját szakma elsajátítása is releváns. A hagyományosnak mondható családi szereposztás ilyen módon megváltozni látszik: „Én is dolgozni akarok. Milyen unalmas már úgy az élet, hogy csak úgy otthon vagyok és várom haza az uramat, nem? És az milyen fain már, hogy mind a ketten hazajövünk egyszerre... megbeszéljük, hogy mi volt a munkahelyen. [nevet] De tényleg, én ilyen életet akarok amúgy.”

A szakképzettség mint cél kétségkívül kihat a családalapítással kapcsolatos szokásokra, a házasságkötés és a gyerekvállalás időpontja is eltolódik: „Mindenki szeretne családot, én is szeretnék majd családot, de ilyen hamar nem érdemes amúgy, hogy kijárod a nyolcat, azt' jó' van. Ki akarom magam élni, meg minden, meg azért normálisan akarok majd élni. [...] Addig jó, míg tanulunk. Addig semmi gondunk nincsen, csak hogy tanuljunk. Amikor családod van, meg minden, akkor már sok mindenről kell gondoskodni.” (16 éves cigánylány)

Annak okán, hogy a házasságról, a gyerekvállalásról és általában véve a párkapcsolati szokásokról a mai fiatalok egyre inkább másképp vélekednek, mint elődeik, kíváncsi voltam, hogy azok a fiatal anyukák, akik korán vállaltak gyereket, miképpen vélekednek – így visszamenőleg – akkori döntéseikről. Az általam kérdezett fiatal édesanyák, bár felváltva a „megbántam” vagy „nem bántam meg” kijelentésekkel kezdték mondanivalójukat, abban egyetértettek, hogy ma már másképp alakítanák életüket: „14 évesen kerültem ide. Gyerek voltam még. Gyerekfejjel nem tudtam felfogni, hogy mit csinálók. Pedig ráért volna még.” (25 éves, kétgyermekes cigány édesanya) Gyakran tapasztaltam, hogy a fiatalon vállalt anyaságot azzal indokolták, hogy édesanyjuk is korán szült – tehát többnyire a szülői mintakövetésre vezették vissza gyerekvállalási stratégiájukat. Meglátásom szerint azonban az ő esetükben erősebben hatottak még a szülői minták, mint ahogyan az a mai fiataloknál megfigyelhető; az utánuk soron következő generációban már talán kevésbé lesznek meghatározóak. Ez vajon összefügg azzal, hogy az iskolai és szakmai képzettség tekintetében sem a szülők pályafutásának átörökítése a jellemző?

Befejezés

A fiatalok számára, a már említett helyi jellegzetesség, az „unalmasság” tükrében, az iskolába járás az időtöltés egy pozitív alternatívája; ez főképp a középiskolai továbbtanulásra igaz, mely során a fiatalok – kikerülve az otthoni környezetből – egy új világot fedeznek fel. Ennek negatívuma a távolság, ami a szülői felügyelet megszűnését jelenti, és mind a szülők, mind a diákok részéről problémákhoz vezethet. Párkapcsolati és gyerekvállalási szempontok is közrejátszanak a fiatalok iskolai pályafutásának alakulásában; a tartós kapcsolat és a házasságkötés többnyire a tanulás végét jelentik. Hasonló eredménye van annak, ha az iskolai kötelezettségek szembekerülnek a közösségi élet „belső” működésével. Ez azonban függ attól is, hogy az iskolai folyamatok szereplői milyen viszonyban vannak egymással, hiszen valamennyien kihatnak a cigány tanulók iskolai teljesítményére (pedagógus, szülő, az intézmény maga). Elsősorban a cigány gyerekek kulturális másságának elfogadásában szükségszerű az előremozdulás a pedagógus világban, melynek feltétele az előítéletesség és az etnikumot hibáztató vélekedések megszűnése. Amennyiben ez megvalósul, a feladat kettősségét bizonyítja, hogy a pedagógusnak meg kell birkóznia azzal a problémával, hogy egy önálló, saját kultúrával rendelkező csoport gyermekeit kell integrálnia, az érintetteknek pedig azzal, hogyan tegyék magukévá a többségi társadalom értékeit, normáit úgy, hogy közben megtartsák saját kulturális azonosságukat.

Indokoltnak tartom, hogy dolgozatom záró gondolatait B. történetén keresztül ismeressem, pályafutása ugyanis pozitív és egyben követendő példaként él a köztudatban. Példaadó iskolai és szakmai életútja pedig ilyen módon feltárja a derecskei közösség iskolához való viszonyát és a fiatalok jövőképeinek alakulását:

B. 18 éves derecskei cigánylány. Tanulmányait a derecskei általános iskola kiegészítő osztályában kezdte B. K. vezetése alatt. Annak idején, egy pályázati projekt keretében, az iskola egy kilencedik és tizedik évfolyammal bővült, így ballagás után B. a faluban tanult még két évig, majd Egerben folytatta tanulmányait. Jelenleg az Egri Mezőgazdasági Szakközép- és Szakképző Iskola pék szakképzésén vesz részt. A tanárok elmondásai alapján szorgalmas és megbízható személyiségének, valamint stabil iskolai teljesítményének köszönhetően érdemelte ki a pedagógusok elismerését; ez később hozzájárult ahhoz, hogy rendkívül kedvező körülmények közt végezze szakmai gyakorlatát, ugyanis tanárai közbenjárásával vették fel Recskre, a Bódi Pékségbe dolgozni.

Ez mindenképpen ideális munka számára, hiszen havi jövedelmének egy részével ki tudja segíteni családját, és a szakképzés követelményeit családjához közel, otthonos környezetben teljesítheti. Közelsége abból a szempontból is releváns, hogy ellensúlyozni tudja azt az elképzelést, miszerint a cigányok iskoláztatása és szakmai képzettsége min-

denáron az ellenőrizhetetlenséggel jár. Fontos, hogy míg B. családja a szegényebbek közé tartozik a közösségen belül, az életszínvonalában bekövetkezett pozitív változás egyértelműen a szakmai képzés eredménye – s hogy ezt a derecskei közösség tagjai is észlelik, ösztönzésül szolgál mind saját társainak, mind a jövő generációjának.

Jegyzet

(1) A cigánysoron igen nagy presztízsértéke van az autó-tulajdonlásnak, így a saját autók elnevezése sem ritka. Egy 21 éves fiú például a „Tűzmadár” nevet adta piros Renault-jának.

(2) Lásd: http://adatbazis.mtaki.hu/?mtaki_id=101760&settlement_name=

(3) Arra, hogy a közösségen belül milyen hierarchia létezik az egyes cigány csoportok között, két 18 éves cigány származású lánnyal folytatott beszélgetésem enged következtetni: egyikőjük a másik jövőjéről viccelődve így nyilatkozott: „Lesz hat gyereked, egy oláh cigány urad! A sarkon fogsz dolgozni..., kurva leszlel!” (nevet) Az általk felállított „rangsorolásban” tehát az oláh cigányok alulmaradnak.

(4) Értsd: nem cigányok.

(5) Az idősebbek többnyire a Legyes Sörözőbe járnak. Csupán egyetlen olyan kocsmáról tudok, ahova nem szívesen mennek se idősek, se fiatalok: ez a Vadász Söröző, melynek régi tulajdonosa nem fogadta a cigányokat.

(6) Kénes gyógy-ivóvíz gyomor- és epebántalmakra. Egy része a cigánysor aljánál csordogál. Annyiban van jelentősége, hogy szinte csak emiatt járnak le a cigánysorra a nem cigányok.

(7) A myVIP nevű magyar ismeretségi hálózat és az MSN használata a leggyakoribb, melyek az ismerkedés és a párválasztás színtereivé váltak az iskoláskorúak számára. A cigánysoron az internet-hozzáférés amúgy ritka, három családról tudok, akiknél be van kötve az internet.

(8) A közölt adatok a 2009-es év statisztikái.

(9) Összeállni azt jelenti: összeházasodni. Annak ellenére, hogy a házasságkötést sem polgári, sem templomi esküvővel nem hitelesítik, a közösségen belül az összeállást akként értelmezik. Derecskén még az összeállást követő lagzi, családi mulatság sem jellemző.

(10) A szökés a cigánylányok számára bevett gyakorlat arra az esetre, ha a szülők ellenzik a házasságot.

Irodalom

Alcade, J. E. A. (2008): *Cigány gyerekek az iskolában*. Nyitott Könyvműhely, Budapest.

Bakó Boglárka (2004): A terepmunka értelm(e)ze, avagy az etikusság határán. *Kisebbségkutatás*, 19. 3. sz. 388–395.

Bakó Boglárka (2009): *Kint maradni? – a csobánkai romungro gyerekek továbbtanulási esélyei*. Kézirat. MTA Kisebbségkutató Intézet, Budapest.

Balákné Kovács Klára (2006): *Az iskola. Az oktatási integráció tapasztalatai Mátraderecskén*. Szakdolgozat. Kézirat. PTE BTK Romológia Tanszék, Pécs.

Durst Judit (2001): „Nekem ez az élet, a gyerekek” – Gyermekvállalási szokások változása egy kisfalusi cigány közösségben. *Századvég*, 22. 3. sz. 71–92.

Erdős Kamill (1989): A magyarországi cigányság. In: Vekerdí József (szerk.): *Erdős Kamill összegyűjtött írásai*. Gyulai Erkel Ferenc Múzeum, Békéscsaba. 42–53.

Havas Gábor, Kemény István és Liskó Ilona (2002): *Roma gyerekek az általános iskolában*. Oktatáskutató Intézet – Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.

Horváth Kata (2002): „Gyertek ki nálunk, hogy jobban megismerjük egymást!” Epizódok egy falusi

magyar cigány közösség életéből. In: Kovács Nóra és Szarka László (szerk.): *Tér és Terep*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 241–325.

Kovai Cecília (2008): Az iskola és a család. Kizáró és megengedő viszonyok. *Beszélő*, 13. 5. sz. 2010. 05. 14-i megtekintés, Beszélő, <http://beszelo.c3.hu/cikkek/az-iskola-es-a-csalad>

Mandel Kinga (2009): *Kárpáti cigány gyerekek oktatási esélyei Piliscsabán*. Kézirat. MTA Kisebbségkutató Intézet, Budapest.

Prónai Csaba (2003): A cigány kultúrák sokfélesége és hasonlósága. In: Nagy Géza (szerk.): *A világ népei*. Kolumbusz Humángimnázium, Közgazdasági Szakfőiskola és Kollégium, Etyek-Botpuszta. 83–93.

Stewart, M. S. (1994): *Daltestvérek – Az oláh cigány identitás és közösség továbbélése a szocialista Magyarországon*. T-Twins Kiadó – MTA Szociológiai Intézet – Max Weber Alapítvány, Budapest.

Szuhay Péter (1997): Akiket cigányoknak neveznek – akik magukat romának, muzsikusként vagy beásnak mondják. *Magyar Tudomány*, 6. sz. 656–674